

RECENSIES

Remieg Aerts, Janny de Jong en Henk te Velde (eds.), *Het persoonlijke is politiek. Egodocumenten en politieke cultuur* (Hilversum: Verloren, 2002) 190 p. ISBN 90-6550-706-x

‘Kiezer binden aan personen’, kopte *de Volkskrant* op 23 augustus 2004 nadat Thom de Graaf steun van de ministerraad verwierf voor zijn plannen inzake een nieuw kiesstelsel. De kiezer moet in dat plan vanaf 2007 twee stemmen uitbrengen: een op een landelijke kandidaat, en een op een districts-kandidaat. Op die manier zou de kiezer meer worden verbonden met de parlementariërs in de Tweede Kamer, en het dualisme zou worden versterkt. In zijn nabeschouwing van de bundel *Het persoonlijke is politiek* waarschuwt Remieg Aerts echter tegen een voortschrijdende personalisering van de politiek: ‘De gerichtheid op personen in combinatie met de grijsheid van een politiek die als beheer wordt voorgesteld, ontnemt het zicht op de ideologische keuzen die wel degelijk, maar verborgen aanwezig zijn’.

Opmerkelijk genoeg is Aerts de enige van de auteurs die voor de herkomst van de slogan ‘het persoonlijke is politiek’ verwijst naar de vrouwenbeweging van de tweede feministische golf. Vanaf die tijd, de jaren zestig van de twintigste eeuw, zou de scheidslijn tussen publieke en private sfeer in onze samenleving zijn vervaagd, culminerend in de huidige personalisering van het politieke. Enige uitwerking van een gender-perspectief op de thematiek egodocumenten en politieke cultuur ontbreekt echter in deze overigens zeer interessante verzameling artikelen, die is opgedragen aan Coen Tamse bij zijn afscheid als docent en hoogleraar in de Geschiedenis van de Politieke Cultuur aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Henk te Velde opent de bundel met een heldere inleiding over egodocumenten en politieke cultuur. Daarin signaleert hij binnen de politieke geschiedenis een nieuwe belangstelling voor egodocumenten die samenhangt met de aandacht voor politieke cultuur: de beleving en perceptie van politiek in het verleden. Deze interesse ziet Te Velde mede als gevolg van de tv-journalistiek sinds de jaren zestig. Anders dan in geschreven media kwam in het televisie-interview veel meer de persoon van de politicus centraal te staan. In die zin zijn journalisten pioniers geweest van een politiek-culturele benadering die inmiddels is overgenomen door politici zelf – getuige het grote aantal memoires en autobiografieën dat tegenwoordig verschijnt. Ze breken met een traditie, aldus Te Velde. Niet dat negentiende-eeuwse politici en notabelen géén egodocumenten produceerden, ze publiceerden ze alleen niet (zelf).

Diverse auteurs hebben zich in deze bundel over een aantal van die egodocumenten gebogen, variërend van brieven en notities tot memoires en autobiografieën en

literatuur. Wat die laatste categorie betreft, schreef Hans Ulrich Jost een boeiende bijdrage over Max Frisch en het Zwitserse verleden. Jost pleit daarin voor het gebruik van documenten 'uit de marge van de eigenlijke geschiedenis', omdat die als breekijzer kunnen dienen om de 'laklaag' van de officiële geschiedschrijving te krabben – in dit geval de langgekoesterde mythe van het dappere, neutrale Zwitserland. De uitbreiding van de categorie egodocumenten tot alle documenten uit de 'marge van de geschiedenis' lijkt me echter problematisch. Wat de marge is, lijkt me afhankelijk van het gekozen perspectief. Voorts transformeren egodocumenten hiermee van bronnen die specifieke vragen kunnen beantwoorden tot een welhaast methodologisch perspectief op het historisch bedrijf. Het is de vraag of dat niet te veel van het goede is.

Dat egodocumenten als brieven en memoires evenwel interessante informatie kunnen bieden om zoiets als de politieke cultuur in het verleden in kaart te brengen, blijkt uit de rest van de bundel die grofweg de periode vanaf 1815 tot heden beslaat. Voor het tijdvak tot 1848 werd de openbare sfeer volgens Aerts feitelijk bepaald door de persoon van de vorst en zijn bestuurders. Het persoonlijke in de politiek betrof toen echter niet zozeer het individu, als wel de groep waarvan de persoon deel was: de stand, het netwerk, de familie. Dat blijkt in de bijdrage van B. Woeldrink over mr. M.C. van Hall, wiens 'Levensberigten' na zijn dood in 1867 werden bewerkt en gepubliceerd. Woeldrink plaatst de onpersoonlijke stijl van deze memoires in de context van Van Halls klassieke opvattingen over deugdzaamheid, waarin het van primair belang was niemand te kwetsen. Diezelfde opvattingen hanteerde Van Hall in zijn historische werk, zoals de biografie van Hendrik graaf van Brederode. Na de verschijning in 1844 werd dit boek in *De Gids* neergesabeld, omdat Van Hall te omzichtig met het persoonlijk leven van deze historische figuur zou zijn omgegaan.

De liberalen van het jonge tijdschrift bepleitten openheid, hetgeen ook politici als Thorbecke en Groen van Prinsterer deden. Thorbecke meende dat er zoveel mogelijk egodocumenten gepubliceerd moesten worden opdat de achtergronden van politieke daden gekend zouden kunnen worden. Groen zag de persoon zelfs als de belichaming van beginselen. Het gevolg daarvan was dat persoonlijke twisten soms werden uitgevochten als een politieke strijd. Dat laat Roel Kuiper mooi zien in een analyse van de verzameling brieven die Groen van Prinsterer in 1876 publiceerde. Met die verzameling wilde Groen aantonen hoezeer zijn voormalige geestvervant mr. J.J.L. van der Brugghen diens beginselen zou hebben verkwanseld door als minister de 'gemengde school' uit 1806 te handhaven – en dus niet te opteren voor een christelijk-nationale school. Het verloochenen van zijn 'antecedenten' was in de ogen van Groen voldoende bewijs voor het onvaste karakter van Van der Brugghen: een diepe belediging binnen een conceptie van politiek gebaseerd op persoonlijkheid en openbaarheid.

Hoe moeizaam het politieke ideaal van openbaarheid na 1848 gestalte kreeg, blijkt bijvoorbeeld uit de bijdrage van Janny de Jong over Otto van Rees. Vanuit Nederlands-Indië klaagde deze ambtenaar in zijn particuliere correspondentie (1863-1878) aan de minister van Koloniën over de vertraging die een open, democratische besluitvorming opleverde. Henk Boels toont hoezeer de gouverneur-generaal James Loudon (1824-1900) nog gehecht was aan een stijlvolle bestuurderspraktijk, terwijl politiek na het midden van de eeuw langzamerhand veranderde in een ideologisch geladen partijtwist. Vanuit een heel ander perspectief belicht Marcel Broersma eveneens de thematiek van openbaarheid: de journalistiek. In zijn zeer interessante bijdrage over de herinneringen van de oud-parlementair verslaggever Isaac Belinfante (1886) betoogt Broersma dat deze memoires feitelijk een verweer zijn tegen de eigentijdse aantijging

dat de journalistenfamilie Belinfante louter uit broodschrijvers zou hebben bestaan. Volgens de geprofessionaliseerde vakgenoten van de late negentiende eeuw werkten de Belinfantes volgens het motto 'u vraagt, wij draaien', waardoor ze geen constructieve bijdrage aan de openbare meningsvorming zouden hebben geleverd. In zijn apologie belichtte de ex-verslaggever daarom uitvoerig de werkomstandigheden op de perstribune van de Tweede Kamer. Daar was volgens Belinfante lange tijd te weinig ruimte, en Kamerleden zouden nogal eens met zachte stem of met hun rug naar de tribune spreken terwijl anderen met hun kranten knisperden. Kennelijk hechtten deze politici slechts mondjesmaat aan een goede, waardevolle verslaggeving.

Datzelfde kan volgens Henk te Velde en Remieg Aerts gezegd worden van de journalistiek in deze tijd. Zo vreest Aerts dat de voortdurende media-aandacht voor de persoon van de politicus ertoe leidt dat de burger hem of haar herkent als een saai, 'gewoon' mens en zich tenslotte van de politiek afwendt. Te Velde signaleert dat de huidige media louter 'lopende-band-egodocumenten' creëren: interviews met voortdurend herhaalde fragmenten en dagboeken die op verzoek van uitgevers worden gecompileerd. Het is de vraag of dit enkel reden tot somberheid moet zijn. Zou het niet tevens aanleiding kunnen zijn voor een mooie vervolgbundel over de relatie medium en persoonlijkheid binnen de (politieke) cultuur in heden en verleden?

Marijke Huisman,
Erasmus Universiteit Rotterdam

Sandew Hira (ed.), *Het dagboek van Munshi Rahman Khan* (Den Haag/Paramaribo: Amrit/NSHI, 2003) 367 p. ISBN 90-74897-42-8

Op 5 juni 2003 herdachten de Surinaamse en Nederlandse Hindostanen 130 jaar migratiegeschiedenis. Het overgrote deel van hun voorouders, zowel mannen als vrouwen, was als contractarbeider in de periode van 1873 tot 1916 vertrokken naar Suriname. De meeste contractarbeiders kwamen uit Uttar Pradesh en het westelijke deel van Bihar, de dichtstbevolkte gebieden van India. Tussen 1878 en 1926 keerden ruim 11.000 contractarbeiders terug. Tweederde deel, echter, besloot om in Suriname te blijven en vestigde zich vooral als onafhankelijke landbouwers. In de loop van de twintigste eeuw ontwikkelden deze migranten en hun nakomelingen zich tot Hindostaanse Surinamers, een van de grootste etnische bevolkingsgroepen van Suriname.¹ Met het overlijden van de eerste generatie migranten, verdwenen niet alleen veel herinneringen aan India, maar raakten, op een enkele uitzondering na, familierelaties met India verbroken. Egodocumenten van deze eerste generatie migranten, over hun herinneringen aan en verlangens naar India, en hun gevoelens en ervaringen in Suriname, zijn bijzonder schaars. Dit maakt het egodocument van Munshi (letterlijk: leraar) Rahman Khan, de enige gepubliceerde autobiografie van een Brits-Indische contractarbeider in de Caraïben, tot een unieke en onmisbare bron voor de Surinaamse, Nederlandse en Indiase geschiedschrijving.

1. Hindostanen/Hindostaans verwijst naar het gebied 'Hindostan' waar de contractarbeiders vandaan kwamen. Het is een etnische en geenszins een religieuze benaming.

Rahman Khan was een van de migranten die een verblijf in Suriname verkoos boven de terugkeer naar zijn geboorteland India. Hij werd geboren op 11 augustus 1874, in het dorp Bharkari, Uttar Pradesh (Brits-Indië) en was 24 jaar oud toen hij naar Suriname vertrok. Ondanks het feit dat zijn verwanten in India hem regelmatig smeekten terug te keren, zoals uit zijn briefwisseling blijkt, is hij niet naar India teruggegaan. In Suriname trouwde hij voor de tweede maal en kreeg hij vijf zonen en twee dochters. Na de beëindiging van zijn contract kocht hij land en vestigde zich als landbouwer. Daarnaast werkte hij korte perioden als plantageopzichter, bij de constructie van de spoorwegen en als sluiswachter. Rahman Khan zag zichzelf vooral als leraar. In zijn vrije tijd onderwees hij zijn leerlingen, moslims én hindoes (lees: jongens) in onder andere wiskunde, Hindi, Urdu en godsdienst. Hij was zelf belijdend Moslim, maar stond tevens bekend om zijn grote kennis van het Hindoeïsme. Zijn religiositeit komt in zijn autobiografie onder meer tot uitdrukking door de talloze referenties en loftuitingen aan Allah, God.

Naast zijn levensverhaal heeft Rahman Khan een verzameling gedichten, religieuze en historische teksten, brieven van en aan zijn familie in India en een essay over wiskunde voor de lagere school nagelaten. Hoewel Rahman Khan zijn teksten voornamelijk in het Hindi (Devanagrischrift) schreef, wordt hij vaak beschouwd als de eerste Sarnami schrijver.² Tweemaal heeft hij een onderscheiding ontvangen voor zijn verdiensten als schrijver. Zo werd hij verheven tot Ridder in de Orde van de Oranje Nassau. In 1972 overleed hij, op 98-jarige leeftijd.

De autobiografie, getiteld *Jeevan Prakash* (Levenslicht), biedt een gedetailleerd inzicht in de geschiedenis van de Brits-Indische (later Hindostaanse) contractarbeiders in Suriname. Er bestaat een groot aantal mooie studies over de Hindostaanse migratie naar Suriname. Hierin wordt echter nauwelijks aandacht besteed aan de ontwikkelingen die tegelijkertijd in het land van herkomst plaatsvonden. Deze studies houden geen rekening met het gegeven dat veranderingen in het land van herkomst de situatie in het land van vestiging kunnen beïnvloeden (en vice versa). Bovendien wordt er nauwelijks aandacht besteed aan de relaties die zijn blijven bestaan tussen de migranten en hun geboorteland. In zijn vierdelige werk integreert Rahman Khan beide locaties en maakt hij inzichtelijk hoe transnationale relaties lokale ontwikkelingen en identiteiten kunnen beïnvloeden.

Rahman Khan rondde zijn boek af toen hij 69 jaar oud was en nadat hij eenderde van zijn leven in Brits-Indië en tweederde in Suriname had doorgebracht. De vier delen waaruit het boek is opgebouwd schetsen zijn jeugd in India, zijn leven als plantagearbeider en vrije landbouwer en de periode die bekend is geworden als 'de boycot' (1933-1943), toen de relaties tussen hindoes en moslims verstoord raakten.³ Zijn verhaal geeft een inkijk in de sociale relaties in de koloniale samenleving, in het leven van de contractarbeiders en hun verhouding tot hun geboorteland, en in de relaties tussen verschillende etnische en religieuze gemeenschappen. Rahman Khans stijl is levendig

---

2. Sarnami is de taal die zich in de Surinaamse context heeft ontwikkeld uit de verschillende talen en dialecten die de contractarbeiders spraken.

3. Orale geschiedenis, literatuurverwijzingen en archiefmateriaal laten zien dat de spanningen juist de kop op staken in gebieden waar moslims in redelijk grote aantallen verbleven. In andere gebieden, waar zij een kleine minderheid vormden en zeer afhankelijk waren van goede relaties met hun hindoeburen, bleef het rustig.

en gevarieerd. Hij was schrijver en dichter en in zijn autobiografie wisselt hij proza af met *doha's* en *chaupai's* (twee- en vierregelige verzen).

Rahman Khan wijdt het eerste van de vier delen aan de lokale geschiedenis van zijn geboorteplaats in India, de verslechtering van de economische positie van de lokale moslimgemeenschap, de nog relatief onproblematische relaties tussen hindoes en moslims in het 'Hindustan' van zijn jeugd, zijn opleiding tot leraar, en zijn huwelijk met een Pathaans meisje. Hier verwijst hij ook naar een zekere dokter Hakim Nawab Ali die Rahman Khan voorspelt dat het lot hem naar een vreemd land zal sturen en dat hij niet meer zal terugkeren. Met deze voorspelling in zijn achterhoofd gaat de jonge docent Rahman Khan op reis en ontmoet hij twee mannen⁴ die hem ervan overtuigen dat zijn toekomst in *Sri Ram Tapu* (Suriname) ligt. Rahman Khan keert niet meer terug naar huis maar reist af naar Calcutta, vanwaar hij drie maanden later met het schip de 'Avon' naar Suriname afreist. Op 13 april 1898 arriveert hij in fort Nieuw Amsterdam, in de buurt van de Surinaamse hoofdstad Paramaribo.

Het tweede en derde deel verhalen van Rahman Khans contracttijd op plantage Skerpi (Lust en Rust) en de periode erna, als hij zich heeft gevestigd als vrije landbouwer. Deze twee delen geven uitvoerig informatie over het leven op de plantage, sociale relaties tussen de arbeiders, met het kader, en met andere etnische gemeenschappen. Rahman Khan beschrijft hier zijn werkzaamheden, zijn vriendschapsrelaties, zijn huwelijk met zijn tweede echtgenote (zijn eerste vrouw overlijdt in India vier jaar na zijn vertrek), zijn familie, zijn rol als leraar en zijn populariteit als kenner van het hindoe-epos de Ramayana, het Hindi, en het Urdu.

Het vierde deel handelt over een specifieke en relatief onbekende periode in de geschiedenis van de Hindostaanse Surinamers. Hier beschrijft Rahman Khan hoe begin jaren dertig de harmonieuze relaties tussen hindoes en moslims verstoord raakten en in verschillende delen van Suriname tot een boycot van moslims door hindoes leidden. Rahman Khan houdt de aanhangers van de progressieve hindoeïstische beweging, de Arya Samaj, verantwoordelijk voor het ontstaan van deze spanningen.⁵ Terwijl in eerste instantie de relaties tussen hindoes onderling verslechterden – tussen Aryas en de aanhangers van de meer orthodoxe stroming Sanatan Dharm – werd dit conflict snel bijgelegd, ten koste van de relaties met de moslims. Onenigheid tussen hindoeïstische priesters (*pandits*) en bruiloftsgasten tijdens het huwelijk van Rahman Khans jongste dochter, vormde de aanleiding tot een periode van spanningen in het leven van Rahman Khan die pas rond 1943 leken te zijn opgelost. Als de moslims van Dijkveld, waar Rahman Khan zich heeft gevestigd, besluiten om een koe te slachten tijdens het offerfeest, is het kwaad geschied. Hindoes reageren met het slachten van varkens en roepen op tot een boycot van de moslims.

Opvallend genoeg vindt in Brits-Indië gelijktijdig een proces van verwijdering en geweld tussen moslims en hindoes plaats. Maar terwijl in Suriname in 1943 de boycot tot een einde komt en de gedeelde etnische identiteit van de Hindostaanse gemeenschap weer gaat prevaleren boven religieuze verschillen, resulteren de spanningen in Brits-Indië tenslotte tot de opsplitsing in Pakistan en India in 1947.

4. Terwijl de oorspronkelijke versie verwijst naar twee mannen refereert de Nederlandse uitgave abusievelijk aan twee vrouwen.

5. De hervormingsbeweging Arya Samaj werd reeds in 1875 in Bombay, India, opgericht door Swami Dayanand Saraswati. In 1929 werd de beweging in Suriname geïntroduceerd.

Rahman Khans beschrijving laat echter zien dat we de oorzaken van de conflicten in Suriname veel meer moeten zoeken in de lokale omstandigheden dan in transnationale relaties. Terwijl zijn verhaal duidelijk toont dat hij zelf ook een aandeel had in het conflict, presenteert Rahman Khan zichzelf nadrukkelijk als een voorstander van harmonieuze relaties tussen de verschillende religieuze gemeenschappen. Hij besluit zijn autobiografie met een dankzegging aan 'de onzichtbare God in alle hoedanigheden namens alle hindoes en moslims', voor het beëindigen van een donkere en tragische periode in Suriname:

Op enkele plaatsen is de onenigheid nog gebleven, zoals zout ook niet gelijkmatig in dhal [linzensaus] wordt verspreid. We hopen dat op een dag dit vuur ook op die plaatsen zal verdwijnen en iedereen in Suriname in vrede en rust zal leven.

Rahman Khans autobiografie biedt een uitvoerige beschrijving van diverse aspecten van de Hindostaanse migratie, sociale relaties tijdens de koloniale periode in Suriname, lokale gebeurtenissen en verhoudingen in het geboorteland van Rahman Khan en van religie en interreligieuze relaties. Met zijn ietwat gehaaste, doch aantrekkelijke en rijkelijk geïllustreerde uitgave heeft Hira het manuscript toegankelijk gemaakt voor een groot publiek en levert hij een belangrijke bijdrage aan de Hindostaanse, Surinaamse en Nederlandse geschiedschrijving. In zijn inleiding geeft Hira zelf aan dat hij, omdat hij geen Hindi leest, het boek heeft samengesteld op basis van reeds bestaande Surinaams-Nederlandse en Engelse vertalingen, die niet altijd overeenkomen. Een vergelijking met het oorspronkelijke (Hindi) manuscript laat zien dat de vertalingen waarop Hira zijn publicatie heeft gebaseerd hiaten, fouten en misinterpretaties bevatten.⁶ Zo ontbreekt in Hira's uitgave de inleiding over Rahman Khans geboorteland, waar het oorspronkelijke manuscript mee begint. Desalniettemin is dit een uitzonderlijk egodocument en een onmisbare bron voor de geschiedschrijving van de Brits-Indische migratie naar de Caraïben, de plantage-economie en het Nederlands kolonialisme in Suriname, het proces van natievorming in Suriname en de emancipatie van de Surinamers.

Ellen Bal, Vrije Universiteit Amsterdam

*Kathinka Sinha-Kerkhoff, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam/
ADRI, Ranchi – Jharkhand, India*

---

6. Momenteel bereiden wij een Engelstalige editie voor met een uitgebreide inleiding en notenapparaat, bestemd voor een internationaal publiek. Dit is de vertaling van de digitale versie in het devanagri-schrift. Een vergelijking van deze tekst met de Surinaams-Nederlandse en eerdere Engelse editie waarop Hira zijn uitgave heeft gebaseerd, laat zien dat Hira's editie op verschillende plaatsen onvolledig is en dat teksten soms erg vrij vertaald of foutief vertaald zijn.

Henk Boels, Janny de Jong en C.A. Tamse, *Eer en fortuin. Leven in Nederland en Indië 1824-1900. Autobiografie van gouverneur-generaal James Loudon* (Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 2003) 510 p. ISBN 90-6707-577-9

De in 1824 geboren James Loudon, achtereenvolgens advocaat te Batavia, secretaris-generaal, minister en commissaris des konings in Nederland en ten slotte gouverneur-generaal van Nederlands-Indië, is een van de vele negentiende-eeuwse politici die hun memoires aan het papier toevertrouwen. Loudon beperkt zich echter niet uitsluitend tot zijn publieke optreden, al vormt dat wel de hoofdmoot van zijn verhaal, maar schreef een omvangrijke autobiografie waarin hij in een aangename stijl vertelt over zijn levensloop van 1824 tot 1892. Deze autobiografie is nu in een historische uitgave verschenen, met een gedegen inleiding en een uitgebreide toelichting in noten bij de tekst.

Loudon begon met schrijven op herhaaldelijk aandringen van zijn echtgenote en kinderen, zo meldt hij zeer bescheiden in de eerste regels, maar heeft toch duidelijk meer dan een herinnering voor de familie op het oog. In een losse aantekening schrijft hij immers: 'Mocht mijne nagedachtenis op verkeerde gronden worden aangevallen, dan kan men, zulks geraden oordeelende, uit deze memoires putten voor mijne verdediging' (p. 70). Het levensverhaal is dus ook een rechtvaardiging voor een groter publiek dat mogelijk nog eens kritisch zou oordelen over Loudons optreden. En dat was niet geheel ondenkbaar, daar de daden van gouverneur-generaal Loudon niet onomstreden waren, zoals hij tot zijn eigen verontwaardiging had moeten ondervinden. Met name het mislukken van de militaire expeditie op Atjeh had een storm van kritiek doen losbarsten, wat mede de reden was dat Loudon vroegtijdig zijn ontslag indiende als hoogste gezagsdrager van Indië.

James Loudon was evenwel overtuigd van zijn eigen gelijk, niet slechts in deze maar ook in andere kwesties, en zijn gedenkschriften moesten de juistheid van zijn inzichten aantonen. Hij beschrijft zichzelf als een oprecht, standvastig persoon en als een uitstekend bestuurder, wiens verstandige beleid enkel door ondeskundigheid, politiek gekonkel of irrationele haatdragendheid van anderen niet altijd kon worden uitgevoerd. Als gouverneur-generaal werd Loudon bijvoorbeeld mede gehinderd door de Minister van Koloniën, een inmenging uit Den Haag die hij principieel niet kon waarderen, omdat volgens hem Indië in Indië bestuurd diende te worden. Loudon was zelf ook een korte periode Minister van Koloniën geweest, slechts enkele maanden in 1861. Toen was het de in zijn ogen praatzieke Tweede Kamer die hem dwarsboomde. Loudon had niet veel op met de manier waarop de politiek sinds 1848 was georganiseerd: 'Ik ben een man van gezag en houd van handelen, en nu is er naar mijn inzien niets wat beiden zóózeer verlamt als dat hooggeroemde parlementaire stelsel' (p. 208). Over Thorbecke, met wie hij een hechte vriendschap opbouwde, schrijft Loudon evenwel met niets dan lof.

Een man van gezag als Loudon heeft uiteraard weinig op met het gewone volk. Dit moest zich schikken naar de wijze besluiten van de heren, desnoods met ijzeren hand. 'Het volk is overal hetzelfde zoals ik zeide: laf als men het de tanden laat zien, dierlijk en wreed als het de overhand krijgt,' zo merkt Loudon op nadat hij heeft beschreven hoe zijn daadkrachtig optreden een einde maakte aan het Vletter-oproer van 1886 in Rotterdam (p. 259). Ook de pers kan in de ogen van Loudon weinig goed doen. Zij is enkel de woordvoerder van partijzuchtige lieden, zaait tweedracht en, een essentieel punt voor Loudon, zij ondermijnt het gezag. 'Op sociaal gebied zijn hare pretenties

hoogst betwistbaar', aldus het oordeel van Loudon over de Indische pers, die daaraan nog toevoegt: 'De pers is een gevaarlijk wapen door zwakke regeeringen in handen van den tijdgeest gespeeld, die niet loslaat wat hij eens beet heeft en er een toenemend gebruik en veel misbruik van maakt' (p. 334).

In de inleiding op de uitgave, waarin de verschillende periodes uit Loudons leven uitstekend worden toegelicht, wordt James Loudon een man van de oudere politiek genoemd, die te maken kreeg met een steeds liberaler wordende staatkundige constellatie, waarvoor hij niet wenste te buigen. Zijn levensverhaal laat die botsing van politieke culturen duidelijk zien en biedt eerst en vooral veel informatie over het bestuur in Nederland en in Indië, met fraaie en regelmatig venijnige typering van de personen die erbij betrokken waren. Maar de autobiografie van Loudon biedt meer, vooral in de eerste en laatste hoofdstukken, waarin Loudon zijn jeugd en studentenleven, zijn verblijf in Indië en zijn rondreizen op oudere leeftijd langs diverse Europese kuuroorden beschrijft en hij een mooi portret geeft van het sociale leven van een jong en een oud burger uit de hoogste kringen. Toch kan de gekrenkte James Loudon het ook in deze beschrijvingen niet laten zijn ongenoegen te spuien over de samenleving die zijn kundig politiek optreden miskende. 'Wij Nederlanders gaan misschien meer dan eenige andere natie op het vasteland onder de mode der vrijheid gebukt', zo merkt Loudon op naar aanleiding van de 'teugelooze vrijheid' die studenten als hij in de jaren 1840 genoten. Maar het ergste is dat men nu nog steeds geen grenzen aan de vrijheid durft te stellen, op welk terrein dan ook. Dat is volgens Loudon de enige oorzaak van de 'ingewandskwalen waaraan de tegenwoordige maatschappij lijdt' (p. 100). James Loudon, de man van gezag, de bestuurder die van aanpakken wist, had het zo ver nooit laten komen. Maar hij kan alleen in zijn autobiografie zijn gram nog halen.

Jeroen Blaak,
Erasmus Universiteit Rotterdam

Bart van der Boom, *'We leven nog'. De stemming in bezet Nederland* (Amsterdam: Boom, 2003) 182 p. ISBN 90-5352-950-0

Samen met zijn studenten heeft Bart van der Boom de stemming van Nederlanders tijdens de bezetting proberen te peilen vanuit een tweetal bronnen: dagboeken en stemmingsberichten. De 44 geselecteerde dagboeken zijn merendeels afkomstig uit de collectie van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOO). De stemmingsberichten werden destijds door zes Duitse en Nederlandse organisaties opgesteld om de gemoedstoestand van het grote publiek te peilen.

Op beide bronnen valt – naar hun aard – methodologisch wat af te dingen, zo stelt de auteur in zijn inleiding. Een bijkomend probleem vormt het gebrek aan representativiteit van de dagboekselectie. Het was niet mogelijk om in die selectie aan alle segmenten van de Nederlandse samenleving recht te doen. Niettemin beschouwt hij de 44 dagboeken als een goed middel om het 'beleefde verleden' van de tijdgenoten te achterhalen. Hij wil de stemming niet afleiden uit de gedragingen van Nederlanders, maar op zoek gaan naar overeenkomsten in het denken, van waaruit een algemeen gevoelenvalt op te maken.

Het boek gaat vooral in op een aantal onderwerpen waarbij het onderzoeksmateriaal het beeld dat de laatste jaren is ontstaan tegenspreekt. Dat heeft geleid tot een vijftal

onderzoeksvragen. De hoofdstukken zijn rondom die vragen gegroepeerd: Wat vond de Nederlander eigenlijk van de machtswisseling? Hoe keek hij aan tegen de ideologie van de bezetters en de daaruit voortvloeiende maatregelen? Had hij zelf last van de bezetting? Hoe dacht hij over zaken als aanpassing en verzet en zag hij zich voor keuzes geplaatst? Welke rol speelde het oorlogsverloop in zijn denken?

Het antwoord op de eerste vraag, die aan de orde stelt wat men van de machtswisseling vond, blijkt wonderwel te passen bij De Jongs conclusie over een nieuwe onderlinge verbondenheid. Nog voor men er enig idee van had wat de bezetting zou inhouden, zat het de Nederlanders dwars dat anderen het op het nationale terrein te zeggen kregen.

Van de ideologie van het nationaal-socialisme moest de gemiddelde Nederlander eveneens weinig hebben. Ook al werd de maatschappij organisatorisch gelijkgeschakeld, mentaal lag dat anders. Ondanks het feit dat het aantal leden toenam, bleef de NSB als partij marginaal en gehaat. Van calculerende burgers zou je verwacht hebben dat ze in veel grotere aantallen hun kansen hadden benut. Wat er ook op de politieke gevoelens van Nederlanders valt af te dingen, de stemming was noch grijs, noch opportunistisch, maar juist fel anti-Duits, ook in de eerste oorlogsjaren voor de kansen keerden.

Terwijl men de geruchten over een systematische vernietiging van de Joden soms wel hoorde, maar nauwelijks kon bevatten of geloven, speelde die jodenvervolging in het denken en voelen van de gewone burger een grotere rol dan men tegenwoordig denkt. Er was woede, afkeer, medelijden en machteloze verontwaardiging, al zag men die vervolging niet als de centrale gebeurtenis van de oorlogsjaren. Dat is een kwestie van kennis en wisseling van historisch perspectief.

De inval, de nazificatie en de jodenvervolgingen waren met enige aanpassing nog te negeren, maar de schaarste en de arbeidsinzet waren dat zeker niet. Ook afgedwongen evacuatie kon diep ingrijpen in het leven. Die zaken troffen vrijwel iedereen in gezinsverband, familie- of vriendenkring en ze waren bepalend voor de stemming en het gedrag van Nederlanders. Hoewel uit onderzoek is gebleken dat de voedselsituatie objectief niet slecht was en pas in het laatste oorlogsjaar nijpend werd, ervoer men het gevoel van gebrek en honger al veel eerder. Met de komst van de Duitsers was alles minder geworden. De arbeidsinzet kwam pas halverwege de oorlog in beeld en die zag men als 'mensenroof'. Anti-Duits was men vanaf het begin, maar honger en de arbeidsinzet brachten mensen tot daden, tot gedragsverandering en verzet. Waarom gebeurde dat niet eerder? Op die vraag kan de auteur geen eenduidig antwoord geven. Waren de risico's het wel waard, zo vroeg men zich af. Pas toen de noodzaak tot onderduiken rees, kwam er een organisatie van de grond.

De functie van het oorlogsverloop is in de dagboeken opvallend. Met de kerende kansen veranderde accommodatie in verzet, zeggen moderne historici. Maar was dat wel zo? Het is opvallend hoe optimistisch vrijwel iedereen blijft tot aan de eerste helft van 1942. De Duitsers zouden zeker verliezen, hoewel de werkelijkheid er anders uitzag. Die hoop was er dus vanaf het begin. Als er gedurende 1942 nog steeds geen vooruitgang wordt geboekt valt het optimisme weg, om bij het keren van de krijgskansen later in dat jaar weer terug te keren. Niettemin liet de bevrijding veel langer op zich wachten dan waar iedereen op rekende. Beleving en realiteit lagen dus ver uiteen. Afgezien van dat ene oorlogsjaar heeft de perceptie van de krijgskansen op de stemming geen overheersende invloed uitgeoefend.

Wat is nu het resultaat van dit onderzoek? Werpt het een nieuw licht op wat wij weten, of menen te weten over Nederlanders in oorlogstijd, of ondersteunt het bestaande

beelden uit de vroege en/of latere geschiedschrijving? Die bezettingsgeschiedschrijving heeft in ruim vijftig jaar bij het grote publiek immers geleid tot een beeldvorming, die overging van slachtofferschap naar conformisme.

Van der Boom komt tot de overtuigende conclusie, dat anti-Duitse gevoelens niet alleen voortkwamen uit *persoonlijke* redenen, noch uit praktische, noch uit principiële. De veranderingen in het publieke domein die al eerder plaatsvonden, deden er zeker toe. Volgens de rapporteurs waren de Nederlanders bijna allemaal 'deutschfeindlich', ook in de eerste bezettingsjaren toen de inbreuk op het privé-leven bij velen slechts marginaal was. Dat pleit overigens voor de representativiteit van de dagboekselectie. In welke mate het levensgevoel werd beïnvloed door de bezetting is echter niet na te gaan. Het 'met-zijn-allen-tegen-de-Duitsers' gaf een gevoel van saamhorigheid. Dat klopt met het geschiedbeeld van Lou de Jong en past minder bij de moderne geschiedschrijving, die de Nederlander neerzet als de pragmatische burger met een houding van: zo de wind waait, waait mijn jasje. Het boek van Van der Boom toont aan dat het beeld van de houding van de Nederlanders tijdens de oorlog niet alleen moet worden gebaseerd op hun gedrag, maar ook moet worden gebaseerd op hun mening of overtuiging. De meeste Nederlanders waren misschien geen helden, maar evenmin een stelletje halve collaborateurs. Of, om de slotwoorden van de auteur te gebruiken: 'Men gedroeg zich misschien grijs, maar men dacht zwart-wit'.

Joke Kuyvenhoven-Broek,
Erasmus Universiteit Rotterdam

Richter Roegholt, *'De stad is een gesprek'. Terugblik op mijn leven* (Amsterdam: Aksant, 2003) 276 p. ISBN 90-5260-126-7

Vóór ik aan *De stad is een gesprek* begon was Roegholt (1925) voor mij vooral de auteur van *Amsterdam na 1900* en van *De geschiedenis van de Bezige Bij*. De lezing van zijn autobiografie heeft aan deze gegevens het een en ander toegevoegd. Zo had ik er geen idee van hoezeer zijn leven met Amsterdam is doordrenkt, terwijl hij niet altijd in Amsterdam heeft gewoond. Richter was anderhalf jaar toen het gezin terugkeerde uit Semarang, in het voormalig Nederlands-Indië, en ging wonen in Amsterdam-Zuid. Hij zat in de tweede klas van het Vossius Gymnasium toen ze naar Rotterdam verhuisden. Aan die verhuizing dankt hij zijn correspondentie met zijn geschiedenisleraar, Jacques Presser, maar in 1940 maakt hij ook het bombardement op Rotterdam mee.

Toen het gezin Roegholt in 1942 terugkeerde naar Amsterdam (vader Roegholt werd hoogleraar chirurgie aan de Universiteit van Amsterdam) was dat voor Richter een terugkeer voorgoed. Hij heeft nooit meer buiten de stad gewoond. De 17-jarige scholier ging terug naar het Vossius en zijn leraren Presser en Binnendijk; vervolgens studeerde hij geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en werd hij redacteur van het fameuze studentenblad *Propria Cures*; daarna journalist bij het *Vrije Volk*, leraar aan een Amsterdamse MMS, redacteur van *Verstandig Ouderschap* en tenslotte geschiedschrijver van Amsterdam. Met dat laatste – de geschiedenis van Amsterdam – houdt hij zich nog steeds bezig, tegenwoordig als redacteur van *Binnenstad*, het orgaan van de Vereniging van vrienden van de Amsterdamse binnenstad.

Geen wonder dat Roegholts gesprek met Amsterdam nog steeds gaande is. Zijn autobiografie gaat dan ook evenzeer over de mensen die hij heeft ontmoet als over

hemzelf. Amsterdamse mensen zoals Lucas van der Land, Gerard Kornelis van het Reve, Geert Lubberhuizen en Geert van Oorschot, Willem Sandberg, Manuel van Loggem, Milo en Sera Anstadt, Loe de Jong, Dick Hillenius, Wim Polak, Ed van Thijn en talloze anderen.

In het begin van zijn memoires vertelt de schrijver dat hij, als de jongste uit een gezin met drie kinderen, in zijn kinderjaren de rol van toeschouwer ontwikkelde. Wie zich zo'n rol eenmaal eigen heeft gemaakt brengt daar niet makkelijk verandering in, ook niet wanneer hij volwassen is geworden – hoe graag hij er misschien ook bij wil horen en meedoen. Richter Roegholt is zijn leven lang toeschouwer en waarnemer gebleven, zo laten zijn memoires zien. Hij behandelt niet alleen zijn eigen ervaringen gedetailleerd, maar beschrijft vaak nog gedetailleerder die van anderen.

In een aantal opzichten doen deze herinneringen me denken aan die van een andere historicus, Annie Romein. Beiden – zowel Roegholt als Romein – hebben in hun memoires geprobeerd alsnog in het gerede te komen met zaken die hen dwars zitten, terwijl geen van beiden makkelijk ronduit zegt waar het op staat. Dat is een houding waardoor er nogal wat frustraties en teleurstellingen naar boven komen. Dat is jammer. Richter Roegholt probeert – net als Annie Romein – regelmatig zijn vroegere doen en laten te rechtvaardigen, ook wanneer dat naar de mening van de lezer helemaal niet nodig is. Zonder die vele rechtvaardigingen zou het een kleurrijk boek zijn geweest, doorspekt met anekdotes, maar het huidige eindresultaat klinkt vaak teleurgesteld of rancuneus.

Misschien is het voor een oud-redacteur van *Verstandig Ouderschap* niet vreemd om zelfs intieme ervaringen uit andermans leven te gebruiken, maar het is op zijn zachtst gezegd merkwaardig wanneer de eigen ervaringen op dit gebied daarbij buiten beschouwing blijven. Ik doel op het volgende. In zijn studietijd heeft de auteur een verhouding gehad met Renate Rubinstein, medeleerling van het gymnasium. En met name háár liefdesleven (niet dat van hemzelf) beschrijft hij zo gedetailleerd dat ik me in de rol van voyeur gedrongen voelde.

Vanzelfsprekend staat het een autobiograaf vrij om net zo gedetailleerd te schrijven over zijn eigen erotische gevoelens als hij maar wil. Dergelijke gegevens kunnen ook van belang zijn in een biografie. Mij ontgaat echter wat dit soort details uit het leven van een derde toevoegen aan een autobiografie. Richter Roegholt is een geboren verteller, ook zonder dergelijke intimiteiten zijn de memoires meer dan leesbaar. Roerend is zijn haast tastbare liefde voor zijn vrouw en zijn gezin. Hij vertelt erg eerlijk over zijn vader die tijdens de Tweede Wereldoorlog een benoeming tot hoogleraar chirurgie aanvaardde, maar tegelijkertijd tal van joodse mannen voor sterilisatie behoedde door valse sterielverklaringen op te stellen.

Roegholt heeft heel wat bladzijden nodig voor zijn poging in het gerede te komen met zaken die hem dwars zitten en tevens datgene te vertellen wat hij kwijt wil. *De stad is een gesprek* is dan ook een dik boek geworden, bijna 300 bladzijden. Naar mijn smaak té dik. Als het eindresultaat dunner was geweest had ik het waarschijnlijk met meer plezier gelezen.

Jonneke Krans,
journalist, Amsterdam

Constantijn Huygens, *Mijn leven verteld aan mijn kinderen in twee boeken*. Ingeleid, bezorgd, vertaald en van commentaar voorzien door Frans R.E. Blom. Twee delen (Amsterdam: Bert Bakker, 2003) 191 en 628 p. ISBN 90-351-2311-5

De autobiografie die Constantijn Huygens op 82-jarige leeftijd schreef, is geen onbekende voor historici en letterkundigen, maar een goede tekstkritische uitgave ervan was tot nu toe niet voorhanden. Frans Blom maakt dit gemis goed met zijn recente, tweedelige uitgave van dit Latijnse gedicht, waaraan hij een Nederlandse vertaling in proza en een indrukwekkend commentaar heeft toegevoegd. Het eerste deel van deze uitgave bevat de Latijnse tekst en vertaling, met een korte en heldere inleiding over de geschiedenis van Huygens en *Mijn leven*, alsmede een analyse van de wijze waarop Huygens zijn leven tot een levensverhaal maakte en de Latijnse poëzie die hij daarvoor gebruikte. Het tweede deel bevat het commentaar, waarin Blom de bredere historische context geeft van de zaken en de gebeurtenissen die Huygens beschrijft. Tevens licht Blom de manier toe waarop de dichter zichzelf beschrijft, door een vergelijking met andere teksten van Huygens en geschriften van andere personen, waarvan bovendien nog passages zijn opgenomen in de appendix. Ten slotte wordt in het commentaar ook de Latijnse poëzie van *Mijn leven* literair en taalkundig geanalyseerd, tot op woordniveau toe. Niet verwonderlijk dus dat het tweede deel van de uitgave ruim drie keer zoveel bladzijden telt als het eerste deel. Het is met recht een wetenschappelijke uitgave, waarin de historische, letterkundige en classicistische of neo-Latijnse aspecten van de bron aan de orde komen.

Zo wordt de reputatie van Constantijn Huygens uitstekend hooggehouden, en dat zal de dichter tot tevredenheid hebben gestemd. Hij schreef *Mijn leven* immers niet in de laatste plaats om zijn goede naam te onderstrepen en aan zijn nageslacht door te geven. Huygens presenteert zich als de ideale beschaafde man, een volmaakte hoveling en trouwe ambtenaar, die in zijn ledige uren dicht- en muziekkunst op hoog niveau beoefent, zonder dat het hem veel inspanning kost. Huygens wilde echter niet alleen een herinnering nalaten aan zijn nageslacht, hij wilde hen ook tot voorbeeld zijn. De beschrijving van zijn opvoeding en van zijn optreden in de hoogste kringen moeten de nakomelingen leren hoe zij zich in de beschaafde wereld staande kunnen houden, opdat de reputatie van de familie ook in de toekomst gewaarborgd blijft. In dit licht bezien, aldus Blom in de inleiding, draagt de autobiografie bij aan het behoud van het aanzien van de familie, evengoed als bijvoorbeeld het bezit van heerlijkheden of het vervullen van hoge posities aan het hof dat deden.

Mijn leven vertelt in chronologische volgorde over het leven van Huygens vanaf zijn geboorte in 1596 tot aan 1672, het moment waarop Willem III als stadhouder wordt aangesteld en Huygens' zoon diens secretaris wordt. Huygens heeft zijn verhaal in twee boeken verdeeld. Het eerste deel gaat over zijn jeugd, waarin Huygens' bijzondere opleiding aan de orde komt en zijn reizen naar Engeland en Venetië worden beschreven. Het tweede deel van *Mijn leven* bestrijkt het volwassen leven en gaat onder meer over Huygens' diplomatieke missies naar Engeland en Frankrijk, in het laatste geval vanwege de problemen rond Orange, het erfgoed van de stadhouders. In het midden van boek twee staat de chronologie even stil, wanneer Huygens zijn vier kinderen beschrijft. Aan het slot van de autobiografie schetst Huygens een portret van zichzelf en beschrijft hij zijn fysieke gesteldheid en zijn innerlijk. In deze opbouw is duidelijk de invloed van de humanistische autobiografie merkzaam, zoals Blom laat zien: de auteur vertelt eerst zijn *fortuna* en gaat daarna in op zijn *natura*. In het uitstekende

commentaar op de tekst toont Blom dat Huygens meer dan alleen de opbouw van zijn verhaal aan de humanistische en klassieke traditie ontleent.

Huygens autobiografie is geen egodocument waarin onbekende of in andere bronnen onderbelichte aspecten van het leven in de zeventiende eeuw aan de orde komen. *Mijn leven* biedt dan wel een kijk op de geschiedenis vanuit het perspectief van de historische persoon zelf, maar ook dat maakt de autobiografie niet bijzonder. Het is immers niet de enige bron die de dichter heeft nagelaten, maar slechts een van de vele teksten uit zijn omvangrijke schriftelijke nalatenschap, die behalve uit poëzie ook uit diverse egodocumenten bestaat. Het is vooral de manier waarop Huygens zichzelf presenteert die zijn autobiografie interessant maakt, ook in sociaal-historisch opzicht. De wijze waarop Huygens schrijft over zijn jeugd is bijvoorbeeld niet zo zeer een verslag als wel een gids voor een goede opvoeding, waarin hij laat zien over welke kwaliteiten een heer van stand diende te beschikken. Een enkele keer heeft hij de feiten zelfs enigszins verdraaid, zoals Blom laat zien, om van zijn jeugd het ideale voorbeeld van een beschaafde ontwikkeling te maken. *Mijn leven* toont zodoende onder meer het belang van cultureel kapitaal in het sociale leven van de zeventiende eeuw.

Uit de heldenpoëzie zonder held, zoals Huygens zijn autobiografie zeer bescheiden noemt, wordt verder ook duidelijk dat een zelfportret in de zeventiende eeuw in belangrijke mate werd geschilderd door middel van de sociale relaties. Huygens schrijft met trots over zichzelf, maar vooral toch over de vele voorname vrienden die hij had. Vriendschap met de groten, zoals Blom het formuleert, is een essentieel thema in *Mijn leven* en bepalend voor de status die Huygens zichzelf toedicht. Zijn poëzie speelt hierbij een veel minder belangrijke rol, in tegenstelling tot wat we zouden verwachten. De autobiografie van Huygens is dus niet enkel het levensverhaal van een dichter, maar toont, mede dankzij het uitvoerig commentaar van Blom, de vele kanten van een beschaafd sociaal leven en zelfbeeld in de zeventiende eeuw.

Jeroen Blaak,
Erasmus Universiteit Rotterdam

Ursula den Tex, *Anna baronesse Bentinck 1902-1989. Een vrouw van stand* (Amsterdam: Balans, 2003) 220 p. ISBN 90-5018-589-4

De rol van de Nederlandse adel op politiek, economisch en sociaal terrein was na de Tweede Wereldoorlog uitgespeeld. Dat was tenminste de mening van Ursula den Tex aan het begin van haar werkzame leven als journaliste. Als jongste dochter van het echtpaar Den Tex-Bentinck had zij sinds haar puberteit weinig willen weten van haar ouderlijk milieu en ze voelde er zeker niet voor om de traditionele vrouwenrol uit dit milieu op zich te nemen. Bij het ouder worden ging zij echter beseffen dat er toch iets specifiek was met 'de soort'. Maar wat was dat dan en hoe kon ze dat op een overtuigende manier aan latere generaties duidelijk maken?

Een antwoord op die vraag vond ze pas, toen ze zich na haar pensionering ging verdiepen in de egodocumenten van haar moeder. Die documenten beheldden zowel dagboeken, agenda's en brieven, als andere papieren. Bovendien ordende Den Tex nagelaten voorwerpen: van meubilair tot linnengoed en familiezilver.

Met de publicatie van haar boek *Anna baronesse Bentinck 1902-1989* voldoet de schrijfster vervolgens toch aan wat zij als de rol van een adellijke telg beschouwt: iets

door te geven, van moeder op dochter. Ze 'bezorgde' haar moeders egodocumenten en vond daarmee de vorm om het uit te leggen. Niet aan de kleinkinderen, want die zijn er niet, maar aan de klein- en achterkleinkinderen van haar moeders zuster, die geen beeld meer hebben van dat verdwenen adellijke milieu.

Ursula den Tex schaaft zich daarmee in de rij van journalisten en historici die zich sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw met microgeschiedenis bezighouden. Vanuit het individuele persoonlijke leven proberen zij zicht te krijgen op een groter geheel, in dit geval op het leven van Nederlandse adellijke vrouwen in de vorige eeuw.

Welk beeld geeft de dochter van Anna Bentinck nu van haar moeder, de barones? Op welke manier heeft ze de bronnen ingezet om dat beeld te staven? Was Anna een typische vertegenwoordiger van haar stand, zoals die nog tot ver in de twintigste eeuw bestond?

Eigenlijk vormt de moderne adel tegenwoordig nauwelijks meer een onderwerp van historisch onderzoek. Dat is anders met die uit de periode van het *ancien regime*, waarover de laatste jaren veel is gepubliceerd. Toch blijkt uit de verantwoording van het brongebruik dat de auteur zich op de diverse onderdelen van haar boek goed heeft kunnen inlezen. In verschillende Nederlandse archieven bevinden zich bovendien documenten, zowel familiepapieren als administratieve registers (bijvoorbeeld het dienstbodenregister), die als vergelijkingsmateriaal konden worden gebruikt. Hoewel ze haar gesprekken juist om de adellijke kring heen heeft gevoerd, beschikte ze door haar eigen opvoeding en achtergrond over voldoende geïnternaliseerde kennis van 'de soort'.

Vanaf haar elfde jaar heeft Anna Bentinck aantekeningen gemaakt over haar leven, haar belevenissen en gedachten. Na de Tweede Wereldoorlog is ze ermee gestopt, afgezien van een korte levensbeschrijving die uit de jaren vijftig dateert. Een selectie uit deze aantekeningen is gebruikt om inzicht te krijgen in het kind Anna en haar ouderlijk milieu. Opvoeding, scholing, sociale relaties, inkomen en inkomensverwerving passeren zo de revue. Verder vormen verliefd zijn en de liefde, zowel voor als na het huwelijk, het huwelijksleven zelf en de woonplekken belangrijke onderwerpen, die dankzij de briefwisseling uit de verlofings- en oorlogstijd gereconstrueerd konden worden.

De oorlog vormde een cesuur. Terwijl haar man als gijzelaar in Sint Michielsgestel was ondergebracht moest Anna zich alleen redden met haar drie dochters en dat ging haar bijzonder goed af. Het maakte haar eindelijk los uit de ondergeschikte positie van adellijke mevrouw, steeds opererend binnen de grenzen die door het milieu, haar vader en later haar echtgenoot werden gesteld. De opvoeding van de barones, haar beperkte scholing en de loyaliteit aan haar – veel oudere – man vormden na die periode een belemmering om haar vleugels uit te slaan, als ze dat al gewild had. In de ogen van haar dochter was Anna een conformist en als zodanig een typische vertegenwoordiger van haar stand en haar sekse.

De chronologie van het boek is ontleend aan dagboeken en agenda's, maar de inkleuring van het adellijke leven gebeurt met behulp van allerlei ander materiaal, zoals bewaard gebleven Sinterklaasgedichten, weekmenu's en brieffragmenten over zaken waarmee men zich bezighield. Dat alles is ingebed in een hoofdstuk waarin de sociale context wordt weergegeven. Terwijl de democratisering van het onderwijs en de tweede emancipatiegolf zich deden voelen, gingen die ontwikkelingen aan de vrouwen van Anna's generatie voorbij. Die vrouwen kregen in feite minder vrijheid dan voorheen, toen personeel de huishoudelijke taken verrichtte. Klagen deed je echter niet.

Anna Bentinck wist zich tot na de oorlog veelzijdig uit te drukken. Maar als de auteur na de dood van haar moeder recentere teksten vergelijkt met ouder materiaal en met dagboekjes van haar overgrootmoeder, dan vraagt ze zich op pagina 179 verwonderd af hoe het komt dat het taalgebruik van haar overgrootmoeder, grootmoeder (die zij goed heeft gekend) en moeder zo op elkaar zijn gaan lijken. ‘Schrompelt de mens in omdat haar de woorden worden ontzegd of verschrompelt de taal als de bewegingsruimte wordt ingeperkt?’ Het antwoord op die vraag blijft open.

Wat is nu de kracht van dit boek? Wat voegt het toe aan wat al bekend is over de rol van de adel als maatschappelijke stand? Ontbreekt er iets aan?

Allereerst is daar toch die betrokkenheid, het invoelend schrijven, ook al heeft de dochter geprobeerd om afstand tot haar onderwerp te houden. Die combinatie is op zich al een kunst die niet iedereen beheerst. Verder zijn er de heldere structuur van het boek, het soepele journalistieke taalgebruik en de logische overgangen in de vragen die een dochter zich stelt. Vragen over haar moeder, aan wie ze die vragen nooit heeft willen of durven voorleggen, omdat ze er waarschijnlijk toch geen antwoord op zou krijgen. Het boek is bijzonder toegankelijk, ook voor wie weinig gerichte historische belangstelling heeft. De schrijfster geeft een inkleuring van het specifieke van de adel als sociale groep, juist door kleine finesses te achterhalen.

Of er iets aan ontbreekt is moeilijk te zeggen, want de documenten zijn nog in het bezit van de auteur en het gaat hier om een persoonlijk herinneren aan ‘een vrouw van stand’, aan een vrouw die allerlei gedeelde kenmerken vertoonde van haar stands- en generatiegenoten. ‘Zo worden ze niet meer gemaakt’, zegt de schrijfster in haar inleiding.

Ursula den Tex’ boek is vooral ook de moeite waard omdat hier een adellijke vrouw het woord krijgt. In een periode waarin de politieke en juridische gelijkwaardigheid van mannen en vrouwen vorm kreeg, was er bij de adel slechts sprake van een vertraagde ontwikkeling in die richting.

Maar anders dan bij *De eeuw van mijn vader* van Geert Mak of *Het zwijgen van Maria Zachea* van Judith Koelemeijer is de natuurlijke doelgroep voor dit onderwerp beperkt. De geëmancipeerde nakomelingen van ‘kleine luyden’ of arbeiders – nog opgevoed met het boek als geliefde vrijetijdsbesteding – hebben nu de tijd om zich te verdiepen in het eigen verleden en dat van het voorgeslacht. Is die belangstelling er ook voor een voormalige maatschappelijke elite, die vrijwel geheel uit het dagelijkse leven is verdwenen en die door tal van andere sociale elites naar de achtergrond is verdrongen? Uit de verkoopcijfers blijkt dat die fascinatie met de adel nog steeds bestaat. Voor jongere telgen uit adellijke geslachten, die nauwelijks meer dan een dubbele naam en mogelijk wat cultureel kapitaal geërfd hebben, kan dit boek in ieder geval een hulpmiddel zijn om begrip te krijgen voor de eigen familieachtergrond. Aan die generatie in haar eigen familie draagt de schrijfster haar werk dan ook op.

*Joke Kuyvenhoven-Broek,
Erasmus Universiteit Rotterdam*